

BAJORŲ ŽEMVALDŽIŲ TAPATYBIŲ SLINKTYS XIX AMŽIAUS PABAIGOJE–XX AMŽIAUS PRADŽIOJE*

Tamara Bairauskaitė

Habilituota humanitarinių mokslų daktarė

Lietuvos istorijos instituto vyriaus. m. d.

Kražių g. 5

LT-01108 Vilnius

Tel. (85) 262 68 56

El. paštas: bairauskaite@istorija.lt; achtamarbairas@gmail.com

Įvadas

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės politinės tautos palikuonys bajorai, tapę Rusijos imperijos valdiniais, neprarado tradicinio visuomenės elito statuso ir išlaikė luomo požymius. Iki XIX a. vidurio formali kolektyvinė socialinė bajorų identifikacija, nepaisant komplikotos jų integracijos į imperijos bajorų luomą, buvo gana aiški. Priklausymą luomui apibrėžė teisinės sąvokos (teisė į žemės nuosavybę ir baudžiauninkus, korporacinė teisė, privaloma registracija genealogijos knygose ir pan.). Įteisintiesiems buvo atseiktos privilegijos, iškritusieji iš luomo persikėlė į žemesnes visuomenės grupes. Viešajame diskurse atsirado „buvusios šlėktos“ sąvoka. Ji apibūdino bajorystės neįrodžiusius asmenis, pasklidusius po įvairias socialines grupes, tačiau be aiškios kolektyvinės identifikacijos. Menamų bajorų socialinės tapatybės konstravimas nusikėlė į mentalinį lygmenį.

XIX a. antroje pusėje bajorų luomas susidūrė su modernėjančios visuomenės iššūkiais, patyrė socialinių, ekonominių, kultūrinių, tautinių transformacijų. Esminis luominės visuomenės lūžis įvyko panaikinus baudžiavą, kai bajorų luomiškumo koncepcija neteko prasmės visais lygiais. Išlaisvinus valstiečius nyko luomo patrimonialiniai bruožai. Rusijos imperijoje bajorų luomo uždarumas seniai tapo fikcija, o prerogatyva siekiant tarnybos Vakarų gubernijų bajorams dėl draudimų tarnauti krašte tapo ne itin svarbi.

Tačiau pagrindinis visuomenės turtas liko žemė. Dėl jos susirėmė veik visos visuomenės grupės, o valstybė ją panaudojo kaip socialinės ir tautinės politikos įrankį. Tradicinis visuomenės elitas, išlaikęs ryšį su žeme, buvo priskirtas žemvaldžių kategorijai. Nuo kitų žemės savininkų ne bajorų jį skyrė ne luominės teisės ir privilegijos, kurios tolydžio niveliavosi ir nyko, bet vis dar aktuali jų aukšta padėtis visuomenėje.

Rusijos imperijos bajorų socialinį kismą istorikai vertina dvejopai. Viena koncepcija grindžiama teiginiu, kad XIX a. bajorų luomas smuko, o XIX a. antroje pusėje išgyve-

* Straipsnis parengtas vykdant Lietuvos mokslo tarybos remiamą mokslininkų grupės iniciatyva parengtą projektą „Lietuvos tradicinio elito tapatybės XIX a. pab.–XX a. pr.“ Sutartis Nr. MIP-027/2011.

no saulėlydį. Kitos koncepcijos šalininkams senasis tradicinis elitas liko gyvybingas, atlaikė naujų visuomenės grupių konkurenciją ir išsiliejo į tą moderniąją visuomenę, kurios variantą kūrė imperija¹. Lietuvos istoriografijoje klausimas, kaip keitėsi LDK tradicinis elitas – bajorų luomas XIX a. antroje pusėje, nėra specialiai keltas. Tačiau gerokai pasistūmėjusi istoriografijos kryptis, tyrinėjanti imperinio nacionalizmo apraiškas vadinamajame Vakarų krašte, atkreipė dėmesį į valdininkams atsiradusį poreikį šią visuomenės grupę identifikuoti pagal tautiškumo ir konfesinį požymius². Vyriausybės politiniuose projektuose, vietinės administracijos siūlymuose, pranešimuose ir įvairaus pobūdžio oficialiojoje korespondencijoje dažniausiai vartotas Vakarų gubernijų bajorų apibūdinimas etnonimu *lenkas*. Imperiniu laikotarpiu jam buvo suteiktos skirtingos reikšmės ir konotacijos. Šio etnonimo vartojimą Vakarų gubernijų gyventojams identifikuoti tyrinėjo Michai-

¹ Rusijos imperijos bajorų luomo transformacijos interpretacijas užsienio istoriografijoje aptarė Seymouras Beckeris, savo tyrimais neigęs bajorų luomo nuosmukio koncepciją. *Becker S. Nobility and privilege in late imperial Russia*. DeKalb, Northern Illinois U.P., 1985, p. 3–7. Lietuvos istoriografijoje apie bajorų luomo nuosmukį rašė: *Aleksandravičius E., Kulakauskas A. Carų valdžioje. Lietuva XIX amžiuje*. Vilnius, 1996, p. 203–209; apie Rusijos bajorų situaciją XIX a. antroje pusėje, atspindėtą rusų istoriografijoje, – Ryšardas Gaidis: *Gaidis R. Rusijos bajorijos politinė egzistencija XIX a. antroje pusėje – XX a. pradžioje // Lietuvos istorijos studijos*. 2002, t. 10, p. 22–33.

² *Weeks T. R. Nation and State in Late Imperial Russia. Nationalism and Russification on the Western Frontier, 1863–1914*. DeKalb: Northern Illinois U.P., 1996, p. 70–109; *Rodkiewicz W. Russian Nationality Policy in the Western Provinces of the Empire (1863–1905)*. Lublin, 1998, s. 57–131; *Горизонтов Л. Е. Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше (XIX – начало XX в.)*. Москва, 1999, с. 100–118; *Staliūnas D. Rusinimas: Lietuva ir Baltarusija po 1863 m.* Vilnius, 2009, p. 120–149.

las Dolbilovas. Lenko *vide* bajoro vaizdinio kismą jis nagrinėjo per šiandien populiarios sąvokų istorijos (*Begrifsgeschichte*) matymą³. M. Dolbilovo tyrimas rodo, kad XIX a. antroje pusėje imperijos politikoje vakarinių teritorijų gyventojų socialinė apibrėžtis teisinėmis kategorijomis imperijos valdymo projektuose tapo neaktuali. Jas keitė valdinių socialinei identifikacijai vartotos sociokultūrinės sąvokos (tautybė ir religija), tačiau jų turinys nebuvo aiškus ir nusistovėjęs.

Vakarinių imperijos teritorijų bajorų luomo apibrėžimo matmenis istoriografijoje nužymėjo lenkų istorikai Romanas Jurkowskis ir Mirosławas Ustrzyckis⁴. Jų interpretacijoje XIX a. antroje pusėje bajorija, patyrusi represijų ir apribojimų, taikė išlikimo strategiją, saugojo luomo vertybes, išlaikė tradicinę socialinę ir kultūrinę tapatybę ir ją pasinaudojo XX a. pradžioje kurdama politines koncepcijas. Taigi tradicinio bajorų elito, kuriam priskirtina socialines, kultūrinės ir turtines pozicijas išlaikiusi visuomenės dalis, tapatybės (identifikacijos ir saviidentifikacijos) problemos sprendimas buvo aktualus XIX a. antrosios pusės valdžiai ir bajorams: valdžiai – kaip politikos įrankis, bajorams – kaip egzistencinis iššūkis.

Daugiau kaip pusę amžiaus trukusi imperijos valdžios ir Vakarų gubernijų bajorų elito opozicija darė įtaką šios gru-

³ *Долбиллов М. Д. Поляк в имперском политическом лексиконе // „Понятия о России“*. К исторической семантике имперского периода. Т. II. Москва, 2012, с. 292–339.

⁴ *Jurkowski R. Ziemiaństwo polskie Kresów Północno-Wschodnich 1864–1904. Działalność społeczno-gospodarcza*. Warszawa, 2001, s. 62–106; *Ustrzycki M. Ziemiaństwo polskie na Kresach 1864–1914. Świat wartości i postaw*. Kraków, 2006.

pės identifikacijai ir tapatybei. Galima prielaida, kad, palyginti su XIX a. pirmos pusės situacija, XIX a. antroje pusėje identifikacijos ir tapatybės konstrukcijos kito. Imperijos biurokratija dėjo pastangas apibrėžti visuomenės grupę, kuriai taikė specialią politiką. Bajorų elitas bendromis pastangomis siekė konstruoti „vidinę“ tapatybę kaip atsaką į „išorinį spaudimą“. Kitaip tariant, identifikacija vertė keistis tapatybę. Biurokratai ir bajorų elitas skyrė tuos pačius grupės atpažinimo požymius, o tai leidžia kelti hipotezę, kad XIX a. antroje pusėje bajorų elito identifikacija ir tapatybė buvo konstruojamos pagal „veidrodžio“ principą.

Šio straipsnio tikslas yra iširti: 1. kaip ir kokiomis priemonėmis imperijos biurokratai identifikavo Vakarų gubernijų bajorų elito grupę; 2. kokius išteklius ir kriterijus naudojo bajorų elitas, perkurdamas kolektyvinę tapatybę. Tokia prieiga leidžia stebėti, ar ir kaip keitėsi Vakarų gubernijų bajorų elitas vėlyvuju imperijos laikotarpiu ir su koku mentaliniu bagažu XX a. pradžioje jis pasirodė politinėje arenoje. Tyrimo šaltiniai – biurokratijos sukurti tekstai (korespondencija, pažymos, aiškinamieji raštai, medžiaga įstatymams rengti) ir bajorų elito sukurti tekstai (atsiminimai, dienoraščiai, laiškai).

Pasislinkusi socialinė tapatybė – „žemvaldžių klasė“

Imperinės visuomenės socialinės tapatybės konstrukcijoje ypatingą vaidmenį vaidino santykis su nuosavybe. Modernėjančio agrarinio pasaulio socialinis kismas daugiausia priklausė nuo to, kaip bus sprendžiamas žemėvaldos klausimas. Panaikinus baudžiąvą tradicinio bajorų elito žemėvalda

susitraukė. Persitvarkyti ir plėstis jai trukdė diskriminacinis įstatymas, veikęs vakarinės imperijos teritorijos gyventojų nuosavybės santykius ir žemėvaldos struktūrą visą XIX a. antrąją pusę. 1865 m. gruodžio 10 d. įstatymas, uždraudęs devynių Vakarų gubernijų „lenkų kilmės“ bajorams žemvaldžiams ir miestiečiams pirkti dvarus ir žemę, niekada nebuvo panaikintas. 1905 m. gegužės 1 d. įstatymas lenkams leido pirkti žemę iš lenkų, tačiau neleido jos įsigyti iš kitaip tautiškai identifikuotų gyventojų grupių. Susidarė paradoksali situacija, kai už bajorų socialinę tapatybę tapo atsakinga žemės nuosavybės „kokybė“, dėl kurios susirėmė dvi konfrontuojančios pusės: tradicinis bajorų elitas ir naujasis rusų žemvaldžių elitas. Žemėvaldos persikirstymui reikėjo atskirti bajorus nuo kitų gyventojų grupių, apibrėžti atpažinimo kriterijus, t. y. „įteisinti“ ir suvaldyti bajorų žemvaldžių tapatybes. Imperijos biurokratams tradicinio bajorų elito identifikacijos poreikis buvo pragmatinis, o tapatybės apibrėžtis – instrumentinė. Bazinis atskirties požymis – „lenkų ir ne lenkų kilmė“ – *a priori* sujaukė identifikacijos modelį, nes jame susiklojo socialinis, etninis (tautybė), religinis, rečiau – kultūrinis kriterijai.

Bajorų žemvaldžių grupei buvo suteikti socialiniai požymiai, nesutampantys su luominiais požymiais. Biurokratų manymu, dalis visuomenės tradicinio elito – stambūs ir vidutiniai bajorai – dėl patrauklaus socialinio statuso buvo pajėgūs tapti naujos socialinės tikrovės branduoliu. Susidarius palankioms sąlygoms – atsiradus pakankamos nuosavybės šansui – prie jo šliejosi nuo elito seniai atitrūkę smulkieji mažžemiai bajorai ir šlėkta. Socialiniu požiūriu smul-

kieji bajorai sudarė žemiausią bajorų luomo stratą ir elitą domino tik kaip samdomų dvarų tarnautojų šaltinis. Buvusi šlėkta su bajorais apskritai prarado socialinį ryšį. Tačiau tapatybę administravusioms imperijos institucijoms abi grupės sudarė kritinę socialinę masę, kurioje vis dar buvo gyvas bendros luominės tapatybės atminimas. Biurokratai buvo įsitikinę, kad smulkieji bajorai ir šlėkta galėjo pasinaudoti buvusios kolektyvinės tapatybės ištekliais ir tapti tradicinio elito partneriu, pajėgiu kūrybiniam veiksmui – iš senos medžiagos formuoti naują visuomenės grupę, turinčią perkurtą socialinę tapatybę.

Taigi, į bajorų socialinės identifikacijos lauką pateko žemesnieji privilegijuotieji ir buvę privilegijuotieji. Į juos valdžia atkreipė dėmesį palyginti vėlai – XX a. pradžioje, pastebėjusi šios kategorijos žmonių atgimimo požymius po to, kai 1899 m. kovo 4 d. imperatorius leido jiems parduoti žemę (ne daugiau kaip 60 deš. ir išimtinai šeimos reikmėms). Įsigydamas leistiną žemės plotą, o apeidamas įstatymus – ir daugiau, šis visuomenės sluoksnišis prakuto ir stiprėjo. Gardino gubernatoriaus žodžiais, „virto smulkiais dvarininkais, išsiskiria iš valstiečių <...>, vadina save „ponais“⁵.

Valdžiai tai buvo signalas atsigręžti į ne itin pastebimą visuomenės sluoksnį. 1903 m. neetatinis valdininkas ypatingiems pavedimams prie Vilniaus generalgubernatoriaus, atsargos papulkininkis Nikolajus Neverovičius atliko specialiai užsakytą „sociologinį“ tyrimą. Jis ištyrė 1 214 Vilniaus,

Kauno ir Gardino gubernijų smulkiųjų mažažemių bajorų ir miestiečių šeimų (kiemų). Labiausiai jį domino šios grupės, kurią jis vadina bendru „šlėktos“ vardu, materialinė padėtis, užsiėmimai, butis, kalba ir religija. Tyrimo išvadas jis pateikė „Rašte apie Šiaurės vakarų krašto bajorų padėtį“.

N. Neverovičiaus tyrimas siekė atpažinti ir identifikuoti smulkiųjų žemvaldžių grupę, siejamą su bajorais. Jis rodė, kad šlėkta buvo pasklidusi po visą kraštą, gyveno bajorkaimiuose, viensėdijose, palivarkuose, miesteliuose ir dvaruose. Ypač daug bajorkaimių buvo Vilniaus gubernijos Trakų ir Lydos apskrityse, Kauno gubernijos Šiaulių ir Telšių apskrityse, Gardino gubernijos Balstogės ir Bielsko apskrityse. Čia dauguma šlėktos turėjo nuosavos žemės. Labai mažai šlėktos buvo Vilniaus gubernijos Dysnos ir Vileikos apskrityse, Gardino gubernijos Bresto, Gardino ir Valkavisko apskrityse. Ji daugiausia gyveno miesteliuose.

Viensėdijos, atskirtos nuo stambių dvarų, buvo vadinamosios „užusienio“ šlėktos apgyventa erdvė. Jas nuo neatmenamų laikų nuomojo kelios šlėktų kartos, bet retai įsigydavo nuosavybėn. Ši kategorija žmonių telkėsi Vilniaus gubernijos Vilniaus, Švenčionių, Ašmenos apskrityse, Kauno gubernijos Novoaleksandrovsko ir Panevėžio apskrityse. Tarnaujančios šlėktos kategorija – tai pardavę savo sklypelius ar mažažemių šlėktų sūnūs, parsisamdę tarnauti dvaruose. Sėkmės atveju jie galėjo pakilti iki nuomininko statuso, nelegaliai įsigyti žemės, o sėkmingai vedę iškildavo virš vietinės šlėktų bendruomenės, įgydavo autoritetą ir darė jai įtaką⁶.

⁵ Gardino gubernatoriaus 1903 m. balandžio 19 d. raštas Vilniaus generalgubernatoriui P. Sviatopolk-Mirskiui. Lietuvos valstybės istorijos archyvas (LVIA), f. 378, Bs, 1903, b. 421, l. 2v.

⁶ Записка о положении шляхты Северо-западного края. LVIA, f. 378, Bs, 1903, b. 421, l. 11, 15–17.

XX a. pradžioje šlėktos socialinė / luominė tapatybė buvo praradusi ryškesnius kontūrus. Tiek biurokratų retorikoje, tiek pačios grupės apsibrėžime „šlėktos“ sąvoka reiškė smulkiuosius bajorus, kurių bajorystė buvo įteisinta. Tačiau iš buvusios šlėktos kilę miestiečiai taip pat savinasi šį vardą. Anot N. Neverovičiaus, dauguma šlėktos bajorystės nevertino, o bajoriškos garbės pojūtis buvo seniai išblėšęs. Neturtingi miestiečiai, net turintys bajorystės įrodymus, dažnai užsirašydavo valstiečiais, nes šiems valsčiuose buvo sudarytos nepalyginti geresnės sąlygos. Net vienos šeimos nariai galėjo priklausyti skirtingoms socialinėms grupėms: vienas brolis skelbėsi šlėkta, kitas rašėsi į valstiečius. Taigi socialinis statusas vertintas tiek, kiek iš jo buvo naudos. Pasitaikydavo šlėktos ir valstiečių santuokų. Tik „užsienių“ šlėkta, jeigu buvo įrodyta jos bajorystė, vengė su jais giminiuotis, bet dvarų savininkus vadino „ponais“ ir su jais nesitapatino⁷.

Tyrimą atlikęs valdininkas socialinės skirtybės riba laikė gyvenimo būdą. Jam rūpėjo nustatyti, kuo šlėkta skyrėsi nuo valstiečių ir kurioje vietoje reikėtų ieškoti jos „bajoriškos“ atminties. Pastangas pabrėžti bajorišką kilmę jis matė tik labiau pasiturinčių smulkių žemės savininkų aplinkoje. Kaino gubernijoje derlingose žemėse 30 deš. savininkas galėjo leisti vaikus į mokyklą, turėdamas 60 ir daugiau deš. žemės, palaikyti atitinkamą gyvenimo būdą – gyvenamąją erdvę skirti į šventinę ir kasdienę, mėgdžioti dvarų apstatymą, bajorų aprangą, kurią vilkėjo bažnyčioje ar mugėje, važinėti brika. Kultūrinę tapatybę turėjo žymėti pigios

reprodukcijos, vaizdavusios bajorų buitines scenas, popiežiaus, A. Mickevičiaus ir H. Sinkevičiaus portretiniai atvaizdai. Vidutinės bajorkaimių šlėktos, dirbusios 7–12 deš. žemės, buitis faktiškai nesiskyrė nuo valstiečių. Nepasiturinti bajorkaimių šlėkta, kuri sudarė pusę visų apklaustųjų, gyveno itin vargingai. Artimiausiais bajorams žemvaldžiams buvo laikomi profesionalūs žemės nuomininkai, perimantys jų pažiūras ir perduodantys jas kitiems šlėktoms⁸.

Nors daugumos šlėktų gyvenimo būdas nesiskyrė nuo valstiečių, jie nesuartėjo. Šio nepageidaujamo reiškinio pagrindine priežastimi N. Neverovičius laikė tai, kad šlėkta, pirmiausia smulkieji bajorai dėl luominių privilegijų liko „be priežiūros“. Ji nepriklausė valstiečių savivaldai, nepakluso valsčiaus pareigūnams ir neatliko viešųjų prievolių. Į bajorų luominės institucijas kreipėsi tik kokių pažymų, o ir šios institucijos šlėkta nesidomėjo⁹. Taigi „neturtinga ir nekultūringa“ šlėkta geriausiu atveju socialinę komunikaciją palaikė tik su dvarininkais, o tai dar labiau stiprino valdžios įsitikinimą, jog šioje vietoje išvelgtina tikimybė atsikurti bendrai socialinei tapatybei.

Stambių ir vidutinių bajorų jungimosi su smulkiąisiais bajorais režimas nepageidavo. Jam šlėkta XX a. pradžioje atrodė tokia pat nepatikima, kaip ir XIX a. pradžioje. Pasmērta socialiniam smukimui ji turėjo verstis žemdirbyste, bet naudojosi kiekviena galimybe prisikelti kaip smulkūs žemvaldžiai. Anot valdininkų, pakankama žemės nuosavybė jai buvo tautinės atskirties ir opozicijos išraiška, galimybė formuoti papišėšinimo tapatybę kartu su ta bajorijos

⁷ Записка о положении шляхты Северо-западного края. LVIA, f. 378, Bs, 1903, b. 421, l. 17.

⁸ Ten pat, l. 21–22.

⁹ Ten pat, l. 22v–23.

dalimi, kuriai valdžia besąlygiškai klįjavo „lenkų kilmės“ etiketę¹⁰.

Pakankamos žemės nuosavybės veiksnio svorį valdinių identifikacijoje rodė valdžios vengimas suteikti teisę įsigyti daugiau žemės valstiečiams katalikams. 1886 m. lapkričio 1 d. buvo paskelbti negaliojantys visi iki tol išduoti „tautybės“ liudijimai, suteikiantys teisę įsigyti žemės devyniose Vakarų gubernijose. Generalgubernatoriams ir gubernatoriams leista savo nužiūra išduoti leidimus pirkti žemę. Kadangi nebuvo laikomasi vienos tvarkos, leidimai dažnai turėjo bendrą pobūdį ir nenurodė perkamos žemės dydžio. Tuo pasinaudojo praktikę valstiečiai – pradėjo pirkti smulkesnius dvarus ar jų dalis. Valdžios reakcija į naują tendenciją žemėvaldoje buvo aiški. Ji prakalbo apie palankias sąlygas Vakarų gubernijose atsirasti „naujai stambių žemvaldžių klasei“, kilusiai iš lenkų ir lietuvių valstiečių sluoksnio, potencialiai rusų žemėvaldos konkurentei ir „lenkų kilmės“ bajorų sąjungininkei¹¹.

Taigi bajoro žemvaldžio socialinėje identifikacijoje XIX a. pabaigoje–XX a.

¹⁰ Vilniaus, Kauno ir Gardino generalgubernatoriaus V. Trockio 1900 m. sausio 13 d. raštas Vidaus reikalų ministerijos valdytojui. LVIA, f. 378, Bs, 1900, b. 278, l. 2.

¹¹ Vilniaus, Kauno ir Gardino generalgubernatoriaus V. Trockio 1900 m. sausio 13 d. rašto Vidaus reikalų ministerijos valdytojui juodraštis. LVIA, f. 378, Bs, 1900, b. 279, l. 1v.; Записка по предложению об изменении действующих в Западных губерниях ограничительных узаконений о землевладении и определения к должностям как по назначению от правительства, так и по выборам, лиц польско-происхождения и католического вероисповедания. Русийос valstybinis istorijos archyvas Sankt Peterburge (RVIA), f. 1276, ap. 1, b. 106, l. 23v. 1900 m. sausio 27 d. įsakas apribojo valstiečių turimos ir įsigijamos žemės plotą iki 60 deš. Šį apribojimą panaikino 1905 m. gegužės 1 d. įstatymas.

pradžioje luomo sąvoką pradėjo išstumti *klasės* sąvoka¹². Ja valdžia apibrėžė socialinę struktūrą, kurią skyrė ir bandė suvaldyti taikydama ekonominį kriterijų. Tačiau ekonominio kriterijaus Vakarų gubernijų bajorų žemvaldžių grupei atskirti nuo kitų panašaus statuso valdinių imperijos politikams akivaizdžiai nepakako. Kai 1905 m. Vidaus reikalų ministerija ir Ministrų komitetas rengė medžiagą peržiūrėti Vakarų gubernijų gyventojų teises ribojusius įstatymus, nenustatytasis bajorų vadovas padarė išvadą, kuri buvo ilgametės valdinių identifikacijos politikos pasekmė: „<...> dauguma lenkų kilmės vietos gyventojų sudaro žemvaldžių klasę.“¹³

Kilmės, religijos ir kalbos konkurencija bajorų tautybėje

Vakarų gubernijų gyventojų tapatybės konstrukcijoje tautybės dėmuo¹⁴ buvo sureikšmintas dėl politinių priežasčių, kai po 1863–1864 m. sukilimo buvo apribotos bajorų teisės žemėvaldos, savivaldos ir valstybės tarnybos srityse. Apie „lenkų kilmės“ valdinių atskyrimą pagal šį požymį rašė M. Dolbilovas, D. Staliūnas ir W. Rodkiewiczzius, svarstę, kaip kito ir varijavo šios sąvokos turinys įstatymuose, viešajame

¹² Apie klasės sąvokos reikšmių kaitą imperiniame diskurse žr. *Леонтьева О. Б. Понятие класс в российской мысли XIX – начала XX века // „Понятия о России“. К исторической семантике имперского периода. Т. I. Москва, 2012, с. 293–339.*

¹³ Neišaiškinto Vakarų gubernijų bajorų vadovo nuomonė apie lenkų teisių apribojimus, pateikta Ministrų komiteto pirmininkui ir vidaus reikalų ministrui, b. d. RVIA, f. 1276, ap. 1, b. 106, l. 133.

¹⁴ Apie tautybės sąvokos evoliuciją imperiniame diskurse žr. *Миллер А. И. «Народность» и «нация» в русском языке XIX века: подготовительные наброски к истории понятий // Российская история. 2009, №. 1, с. 151–165.*

diskurse ir gubernijų valdytojų praktikoje. Tyrimai rodo, kad šios identifikacinės pastangos pirmiausia buvo skirtos bajorų elitui. Kitų valdinių socialinių grupių tautybė ir religija valdžią domino tiek, kiek jos galėjo sudaryti „lenkiškumo“ rezervą. Iš čia kilo dešimtmečius trukusios diskusijos, ką reikėtų laikyti „lenkų kilmės“ asmenimis. Tautiškumo identifikaciniame modelyje sumišai buvo taikomi kilmės (socialinis), religijos ir „apsisprendimo“ kriterijai, nelygu laikotarpis ar biurokratų politinė nuostata¹⁵. Iš identifikacijos lauko *a priori* buvo eliminuotos „nekonkurencingos“ bajorų grupės, pretendavusios į žemvaldžių kategoriją. Tai vietiniai ir nevietiniai bajorai evangelikai liuteronai ar evangelikai reformatai, totoriai musulmonai, XIX a. pabaigoje – karaimai. Nuožmi konkurencija vyko tarp lenkų ir rusų tautybių bei katalikų ir stačiatikių tikėjimo. O kalba „lenkų kilmės“ bajorų identifikaciniame modelyje, kitaip nei rusifikacijos politikoje, svarbesnio vaidmens nevaizdino. Čia galiojo kultūrinis stereotipas apie bajorų elito tautybės ir kalbos sutapimą.

XIX a. septinto–aštunto dešimtmečio bajorų identifikacijos modelis, kuriuo buvo pasinaudota įgyvendinant 1865 m. gruodžio 10 d. įstatymą, iš esmės buvo grindžiamas „tautiškumo“ samprata (rengusi įstatymą vadinamoji Pavelo Gagarino komisija „lenkų kilmės“ asmenimis vadino „lenkus“ ir gimusius Vakarų gubernijose asmenis, prisiėmusius lenko tautybę, bet ne visus katalikus). Į tautiškumo sampratą tikybos kriterijus įsivėlė taikant įstatymą praktikoje¹⁶, o dar labiau išryškėjo įgyvendinant

1899 m. kovo 4 d. imperatoriaus leidimą šlėktai pirkti nustatytą žemės kiekį. Mat, valdininkų manymu, šis leidimas rikošetu taikė į visus Vakarų gubernijų katalikus (išskyrus valstiečius), nes jie neturėjo teisės pasinaudoti leidimu, jeigu buvo ne lenkai ir negyveno kaip valstiečiai¹⁷.

XX a. pradžioje buvo pripažinta, kad tautybės nustatymas pagal tikyba politiška nepasiteisino, nes ši koreliacija neleido atskirti lenkų nuo nelenkų, kurie kartu su lenkais pateko į nevisateisių valdinių kategoriją. Tai gerokai trukdė įgyvendinti Vakarų gubernijų visuomenės „depolonizacijos“ ir rusifikacijos idėją. Todėl į vakarinių teritorijų valdinių tautinę identifikaciją buvo įtraukti nauji kriterijai: kilmė ir kalba. Vilniaus generalgubernatoriaus Aleksandro Frezės siūlyme nuskambėję papročių ir gyvenimo būdo kriterijai („tautybę nesunku nustatyti pagal namuose vartojamą kalbą, perimtus papročius ir buitines sąlygas“)¹⁸ neprigijo nei retorikoje, nei praktikoje.

Imperijos valdžiai tautybės ir tikybos koreliacijos nepakako, kai reikėjo rasti santykį tarp bajorų grupių. Jai nekilo abejonių dėl stambiųjų ir vidutinių bajorų tautybės, stipriai išreikštos per kolektyvinę kultūrinę ir politinę tapatybę. Tačiau socialiai diferencijuotiems smulkiesiems bajorams šių kolektyvinių bruožų aiškiai trūko. Smulkiuosius bajorus / šlėktą pagal kilmę, tautybę, tikyba, kalbą ir raštingumą savo „sociologiniame“ tyrime aprašė minėtasis

¹⁷ Vidaus reikalų ministro P. Sviatopolk-Mirskio 1904 m. spalio 15 d. raštas Vilniaus, Kauno ir Gardino generalgubernatoriui A. Frezei. LVIA, f. 378, Bs. 1904, b. 421, l. 65v–66.

¹⁸ A. Frezės 1904 m. gruodžio 14 d. raštas vidaus reikalų ministrui, ten pat, l. 78.

¹⁵ Žr. 2 nuoroda.

¹⁶ Plačiau apie tai žr. *Staliūnas D.*, Rusinimas: Lietuva ir Baltarusija po 1863 m. Vilnius, 2009, p. 125–128.

N. Neverovičius. Tautybė jam reiškė istorinę kategoriją. Šią sąvoką jis taikė bajorų giminių etninei kilmei, kurią siūlė nustatyti pagal smulkiųjų bajorų pavardes. Taigi tiriamoje grupėje jis skyrė baltarusių (Girinas, Kuleša, Pisanka, Prokopas, Talačka ir pan.), lenkų (Dzengilevskis, Belčinskis, Sredzinskis ir pan.), lietuvių (Cidzikas, Goštautas, Gintautas, Daugėla, Kimboras, Kutas ir pan.) ir žemaičių (Giedraitis, Kerbedis, Korkutas, Orvydas, Selenis, Žemaitėlis ir pan.) bajorus. N. Neverovičius teigė, kad 75 % Vilniaus, Kauno ir Gardino gubernijų bajorų yra sulenkėję autochtonai ir tik 25 % gali būti laikomi lenkais. Namuose vartojamos kalbos santykis skyrėsi nuo tautybių santykio: Kauno gubernijoje 37 % tirtų šeimų kalbėjo žemaičių, 26 % lietuvių ir 33 % lenkų kalba; Vilniaus gubernijoje 65 % šlėktos kalbėjo lenkiškai, 28 % baltarusiškai „su polonizmais“ ir tik 7 % baltarusiškai; Gardino gubernijoje atitinkamai – 60, 30 ir 10 %. Tačiau visa šlėkta išpažino Romos katalikų tikėjimą ir mokėjo skaityti lenkiškai, nes kunigai reikalavo skaityti maldaknygę¹⁹.

Šlėktos atpažinimas pagal tautybę, pasitelkus kilmės, kalbos ir religijos kriterijus, turėjo tarnauti politiniam tikslui – galutinai atskirti nuo elito atskilusią luomo šaką, iš šlėktos atminties ištrinti buvusią tapatybę ir ugdyti suvokimą, kad dauguma katalikų tikyba išpažįstančių smulkiųjų bajorų nėra lenkai.

1905 m. gegužės 1 d. įstatymas leido devyniose Vakarų gubernijose lenkams pirkti žemę iš lenkų, bet draudė ją įsigyti iš rusų, o rusams ir toliau draudė žemę parduoti

lenkams²⁰. Gubernijų administratoriams buvo pavesta, kaip ir visą XIX a. antrą pusę, žemės pirkėjams išduoti „tautybės liudijimus“, pirmiausia – rusams ir lenkams. Įgyvendinat įstatymą daugiatautėje visuomenėje biurokratams kilo sunkiai sprendžiamų klausimų, susijusių su tautine identifikacija. Vilniaus generalgubernatoriaus kanceliarijos aiškinamuosiuose raštuose netinkamu atskirties įrankiu laikyta kilmė. Vakarų gubernijų visuomenei jiems nesisekė pritaikyti bendrą taisyklę, kad tėvai perduoda vaikams gimtąją kalbą, protėvių sukurtas socialines ir moralines vertybes, o tautybę paprastai rodo kilmė. Tautiškai mišrioje visuomenėje individai, šeimos ir net atskiros grupės dėl įvairių priežasčių keitė tautinę tapatybę, sąmoningai perėmė kitą kalbą ir tradicijas. Asimiliuotus valdinius jie bandė skirti pagal šeimoje vartojamą kalbą, tačiau tokių kalbų kartais buvo dvi ar trys. Tikybos kriterijus nepasiteisino dėl painaus santykio su tautybės kriterijumi. Sudėtingais tautinės identifikacijos atvejais buvo siūloma pasitelkti papildomus tautybės požymius (gyvenimo būdą, papročius, moralę, dažniausiai vartojamą kalbą) ir atsižvelgti į jų visumą²¹.

Šioje tautinės identifikacijos sumaištyje pastovus dydis buvo tik stambių ir vidutinių bajorų žemvaldžių tapatybė. Kaip atskirti bajorus pagal tautinius požymius, aiškinosi Kauno gubernijos bajorų vadovas Aleksandras Mileris. Bajorų deputacijoje saugomuose dokumentuose buvo parašyta, kad

²⁰ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3-е. Санкт Петербург, 1908, т. 25, ч. 1, № 26162.

²¹ Vilniaus generalgubernatoriaus kanceliarijos 2 raštinės 1905 m. gegužės 28 d. aiškinamasis raštas. LVIA, f. 378, Bs, 1908, b. 264, l. 2–4.

¹⁹ Записка о положении шляхты Северо-западного края. LVIA, f. 378, Bs, 1903, b. 421, l. 18–20.

visos katalikų bajorų giminės yra kilusios iš senųjų lenkų bajorų, todėl jam nesisekė nustatyti, kuri giminė yra lenkų, lietuvių ar žemaičių. Kalbėdamas apie bajorus lietuvius ir žemaičius, jis turėjo galvoje nenlenkiškai skambančias giminių pavardes – Daugėlos, Dajotai ar Gediminai²². Vilniaus generalgubernatorius K. Kšivickis bajorų vadovui paaiškino, kad 1905 m. gegužės 1 d. įstatymas civilinėje teisėje skiria tik dvi tautybes – rusų ir lenkų kilmės asmenis. Norint jas skirti remiantis tik bajorystės dokumentais, kurie teigia lenkišką giminės kilmę, tektų gilintis į istorines bajoro giminės šaknis ir aiškintis, kurios rusų giminės sulenkėjo, o lenkų – surusėjo. Todėl A. Mileriui buvo siūloma tautybę nustatyti ne pagal bajorystės dokumentus, bet atkreipti dėmesį į buityje bajorų vartojamą kalbą, nes ji geriausiai rodo „įsisavintąją kultūrą“²³. O tokia kalba buvo lenkų.

Luominės tapatybės gaivinimas

Prie luominio dėmens bajorų socialinėje tapatybėje imperijos valdžią gražino poreikis stiprinti aukščiausią visuomenės sluoksnį, išlaikyti jo privilegijas privatinės nuosavybės, korporatyvinių teisių, valstybės tarnybos srityse, remti ir skatinti lokaliųjų luominių institucijų veiklą. 1897 m. balandžio 13 d. buvo įsteigtas Bajorų luomo reikalų ypatingasis susirinkimas (*Особое совещание по делам дворянского сословия*). 1899 m. prie jo veikė Komisija, turėjusi parengti siūlymus, kaip spręsti luomo gaivinimo problemas (*Комиссия*

для предварительного рассмотрения вопросов об усовершенствовании дворянских учреждений и обеспечении преимуществ дворянского сословия в области государственной службы). Komisijai vadovavo imperatoriaus dvaro jegermeisteris Dmitrijus Sipiaginas, jos nariai buvo aukšti pareigūnai, visi turėjo imperatoriaus dvaro rangus, šeši jų buvo gubernijų bajorų vadovai²⁴.

Komisija apibrėžė bajorų luomą taip, kaip jį XIX a. pabaigoje norėjo matyti monarchija. Jai reikėjo pastovios ir gana stabilios socialinės grupės, kuria būtų galėjusi remtis. Šiam vaidmeniui geriausiai tiko bajorai dvarininkai / žemvaldžiai (*поместное дворянство*) – konservatyviausia luomo dalis. Komisijos nario kunigaikščio Aleksandro Obolensko teiginys, kad visos Rusijos bajorų luomas kaip kolektyvinis darinys apskritai neegzistuoja, yra tik atskiros vietinių bajorų bendruomenės (*дворянское общество*), rodė siekį palaikyti korporacinį luomo uždaramą. Kitaip tariant, buvo grįžta prie Jekaterinos II idėjos aukščiausiam visuomenės sluoksnyje skirti grupes pagal kilmę (sociokultūrinė atskirtis) ir išsitarnavimą (teisinė atskirtis). Korporacijai galėjo priklausyti tik kilminiai bajorai dvarininkai / žemvaldžiai, kurių pareiga buvo jungtis į bendruomenes, privalomai įrašyti savo giminę į gubernijos genealogijos knygą ir tinkamai organizuoti lokalinį luomo

²² A. Milerio 1906 m. spalio 28 d. raštas Vilniaus generalgubernatoriui K. Kršivickiui, ten pat, l. 1–1v.

²³ Vilniaus generalgubernatoriaus K. Kršivickio 1907 m. liepos 14 d. raštas A. Mileriui, ten pat, l. 7–8.

²⁴ Журнал Высочайше учрежденной в составе Особого совещания по делам дворянского сословия Комиссии для предварительного рассмотрения вопросов об усовершенствовании дворянских учреждений и обеспечении преимуществ дворянского сословия в области государственной службы. Заседания 8, 9, 10, 12, 14, 15, 16, 17, 18, 20 и 21 мая 1899 года. RVIA, f. 1283, ap. 1, 1 kanceliarija, 1897, b. 11, l. 1.

gyvenimą²⁵. Komisijos manymu, tik teritorinė kilminių bajorų bendruomenė, bajorų ryšys su žeme ir kaimo gyventojais yra pagrindinė šio luomo ekonominės padėties stabilumo ir aukštos moralės sąlyga. Bajorų žemvaldžių luominė pareiga yra tarnauti valstybei, ją privalo atlikti dalyvaudami vietos valdyme²⁶.

Siekį gražinti bajorų luominę atskirtį socialiai modernėjusioje visuomenėje rodė Tulos gubernijos bajorų vadovo siūlymas steigti tik bajorų luominį teismą, kuris vadovautųsi ne įstatymais, bet garbe ir sąžine. Anot jo, bajorai lenkė visus visuomenės sluoksnius išsilavinimo, moralės, kultūros požiūriu, garbės ir orumo supratimu, todėl joks visaluumis teismas negali perprasti bajorų sudėtingų šeiminių ir tarpusavio santykių²⁷.

Apie kilminių bajorų žemvaldžių sociokultūrinius bruožus kalbėjo Ypatingasis susirinkimas, svarstęs jautrų klausimą, ar į kilminių bajorų bendruomenę įsileistini bajorystę pasitvirtinę žydai. Kilminių bajorų kolektyvinei tapatybei buvo suteikiami išskirtiniai bruožai, kuriuos kūrė ir perdavė kelios bajorų kartos. Šio sluoksnio moralinės vertybės formavosi per amžius, tapo bajorų kultūrine savastimi, todėl joms perimti nepakanka tik išsilavinimo ir asmeninių gabumų. Perimti kilminių bajorų žemvaldžių tapatybę, kultūrą įmanoma tik tapus bendruomenės nariu. Tačiau „dvasiškai suartėti“ su kilminiais bajorais buvo skirta ne visiems visuomenės sluoksniams, juolab – ne žydams, kurie yra savanaudžiai vertelgos ir kosmopolitai, galintys užkrėsti

bajorus žemvaldžius kapitalistinėmis idėjomis, priversti juos atsisakyti žemės²⁸.

Kilminių bajorų žemvaldžių ir lokalinės bajorų bendruomenės sąvokų aktualumas Vakarų gubernijų bajorų identifikacijai išryškėjo svarstant bajorų vadovų šiose gubernijose klausimą. XIX a. antroje pusėje kandidatus eiti pareigas valdžia parinkdavo iš krašte įsikūrusių rusų žemvaldžių, dar dažniau – iš bajorų kilmės valdininkų ir karininkų, neturėjusių sąsajų su vietos visuomene.

Aukščiausiuose biurokratinuose sluoksniuose subrandinta mintis remti bajorų luomą ir stiprinti jų vaidmenį gubernijose rado atgarsį ir Vakarų gubernijose. Vietinė administracija, linkusi suteikti didesnių įgaliojimų vietos bajorams, ištraukė į svarstymus apie būtinybę su luomu vėl susieti bajorų vadovų instituciją, čia virtusią biurokratinio aparato dalimi. Svarstant Mogiliavo gubernatoriaus Nikolajaus Klengenbergo 1902 m. pateiktą siūlymą bajorų vadovus skirti iš vietos bajorų, gubernijų administratoriams teko apibrėžti „vietos bajorų“ sąvoką. Gardino gubernatoriui Michailui Osorginui ji reiškė asmenis, įrašytus į gubernijos genealogijos knygą, bet taip pat žemvaldį, kuris tokio įrašo neturėjo²⁹. Teisinio apsisprendimo, ką laikyti vietiniais bajorais, reikėjo dėl nekitusios politinės priežasties. Bajorų vadovų institucijoje, gražinus jai renkamumo statusą, ketinta išlaikyti jėgų balansą ir neleisti joje užimti vyraujančias pozicijas lenkų bajorams.

²⁸ Журнал Высочайше учрежденного Особого совещания по делам дворянского сословия № 9. Заседание 11 марта 1900 г. Ten pat, l. 99.

²⁹ Gardino gubernatoriaus M. Osorgino 1904 m. lapkričio 22 d. raštas vidaus reikalų ministrui. LVIA, f. 378, Bs, 1904, b. 78, l. 27v., 28.

²⁵ Ten pat, l. 3.

²⁶ Ten pat, l. 8.

²⁷ Ten pat, l. 90.

Rusų žemvaldžiai į Vakarų gubernijų genealogijos knygas dažnai nesirašė, todėl formaliai nebūtų galėję pretenduoti į bajorų vadovo ir kitas pareigas bajorų savivaldoje.

Kauno gubernatoriui Piotriui Veriovinui, kategoriškai nepritarusiam idėjai Vakarų gubernijose gražinti renkamąją bajorų savivaldą, „vietos bajoras“ pirmiausia buvo jis pats („turiu garbės būti vietos bajoru, nes Kauno gubernijoje turiu paveldimą dvarą“), kiti rusų kilmės dvarininkai ir „vietiniai dvarininkai lenkai“³⁰. Taigi valdžios politikoje tautiškai atskiriami vietiniai dvarininkai sudarė vieną grupę ir korporaciją, priklausė tam pačiam bajorų luomui, kuri siekta vienaip ar kitaip gaivinti.

Luominio veiksnio gražinimas į bajorų žemvaldžių identifikavimą laikytinas labiau politiniu nei socialiniu žingsniu. Vakarų gubernijų bajorams, XIX a. antroje pusėje eliminuotiems iš imperinio kolektyvo, perkuriantiems savąją tapatybę, grįžimas į luominę būseną apskritai buvo neaktualus. Tai rodė epizodinis, neturėjęs didesnių pasekmių, bet iškalbingas Šiaulių apskrities bajorų iššūkis valdžiai.

Kai 1905 m. gegužės 1 d. įsakas paskelbė, kad devyniose Vakarų gubernijose gražinama bajorų savivalda, apskričių bajorų vadovai surengė pasitarimus dėl rinkimų į savivaldos institucijas žemės cenzo. Šiaulių apskrities bajorų atstovai, iš viso 62 asmenys, į tokį pasitarimą susirinko 1905 m. liepos 17 d., pateikė siūlymus dėl rinkimų cenzo ir išrinko savo deputatą į gubernijos pasitarimą dėl žemės (zemskinių) mokesčių. Tačiau 23 asmenys, kuriems vadovavo gra-

fai Dmitrijus ir Vladimiras Zubovai, tarp jų Aleksandras Davaina Silvestravičius, Jonas Ertelis, Česlovas Milvydas, Vladislovas Putvinas ir kt., šiam sprendimui nepritarė ir atsisakė dalyvauti bajorų susirinkime. Jie įteikė bajorų vadovui peticiją, kurioje paskelbė, kad apskritai nepripažįsta seniai atgyvenusios luominės bajorų organizacijos ir luominio rinkimų principo. Jie pareikalavo panaikinti luomus ir įvesti laisvus visų gyventojų rinkimus nepaisant luomo ar tautybės³¹.

Prie „vietos bajorų“ apibrėžimo 1914 m. grįžo minėtas N. Neverovičius. Tuo metu jis turėjo dvidešimt dvejų metų darbo Vakarų gubernijose patirtį: buvo buvęs Gardino gubernijos Balstogės ir Gardino apskričių bajorų vadovu, o savo tarnybą baigė eidamas Gardino gubernijos bajorų vadovo pareigas. Jis nesiliovė stebėjęs „vietos bajorų, kurių dauguma tapatinasi su lenkų tautybe, o mažuma – su lenkų kultūra, fanatiškai prisirišę prie Romos katalikų bažnyčios, nes tik čia mato vienintelį galimą būdą išlaikyti savitumą ir politinį atskirumą“, sluoksnį. Ne taip kaip kiti valdininkai, N. Neverovičius ir toliau teigė, kad „ne visai tiksliai vadinamas lenkų kilmės bajorais“ vietos bajorų sluoksnis tebebuvo diferencijuotas, bet tapatybiškai pastovus. Pažymėtina, kad rašydamas apie luomą jis nevartojo luominių kategorijų. XX a. pradžioje Vilniaus, Kauno ir Gardino gubernijų vietos bajorai jam reikė netolygias žemės savininkų grupes ar iš jų kilusius asmenis. Stambių ir vidutinių žemvaldžių grupę, žemės nuomininkus ir nuo žemės atitrūkusią

³⁰ P. Veriovkino 1905 m. sausio 17 d. raštas Vilniaus generalgubernatoriui P. Sviatopolk-Mirskiui. Ten pat, l. 37–40.

³¹ Kauno gubernijos Šiaulių apskrities bajorų 1905 m. liepos 17 d. peticijos kopija. Ten pat, l. 162–164.

inteligentią jis vadino siekiančiu įtakos „aukščiausiu kultūrinu kaimo gyventojų sluoksniu“. Būtent jį laikė itin konsoliduotu, o jo atstovų vienybės pagrindu manė esant konspiracinį politinį gyvenimą ir giminystės ryšius. Smulkūs žemės savininkai – šlėkta jį domino tiek, kiek pasivadė pirmos grupės ir „politikuojančių“ kunigų įtakai³².

Perkurtoji / pasipriešinimo bajorų žemvaldžių tapatybė

Imperijos valdžia Vakarų gubernijų bajorų žemvaldžių identifikacijos modelius kūrė ir naudojo savo poreikiams. Biurokratai painiojosi ir keitė požiūrį, kai šią grupę reikėjo apibrėžti valdiškų institucijų darbo praktikoje. Tačiau biurokratų diskurse šios grupės charakteristika turėjo aiškių bruožų. Jiems tai buvo bajoras, dvaro savininkas, lenkas ir katalikas, žemę, tautybę ir religiją naudojęs kaip kolektyvinės tapatybės vėliavą ir ginklą, priešas sutelktas ir dėl to pavojingas.

Agresyvus „biurokratinio nacionalizmo“ spaudimas, daromas Vakarų gubernijų elitiniam sluoksniui, neišvengiamai sukėlė šio sluoksnio reakciją ir vertė permąstyti pamatines savo vertybes, jas stiprinti ir perduoti jaunesnei kartai. Galima daryti prielaidą, kad XIX a. antroje pusėje bajorų elitas ne tik užsidarė dvaruose, užėmė gynybinę poziciją, formavo specifinę erdvę, kurioje žemė (ji tampa tautinio *sacrum* išraiška) ir lenkiškumas (kalba, religija ir kultūra) sudarė pagrindines atramas, palaikiusias

bajorų žemvaldžių būti³³. Šiuo laikotarpiu bajorai žemvaldžiai perkūrė savo tapatybę, naudodami tuos senus išteklius, kurių reikėjo pasipriešinimo tapatybei. Šis kultūrinis veiksmas ne tik stiprino grupę, bet ir vertė mokėti atitinkamą kainą – telkiantis buvo išsižadėta nereikalingų luomo narių, smulkiųjų bajorų.

Kol bajorų luomas sudarė svarbią visuomenės dalį, iš jo kilusiems žemvaldžiams socialinė tapatybė – priklausymas luomui – buvo nekvestionuojama duotybė. Bajorai žemvaldžiai savo atsiminimuose, dienoraščiuose ar laiškuose luominės kilmės klausimo nereflektavo, kitaip nei XIX a. pirmoje pusėje, kai luomui reikėjo dėti pastangas išsikovoti teisę į kilmę. Luominės sąmonės proveržiai nusikėlė į atminties sritį, buvo nuspalvinti sentimentalus idealizmo, tačiau perkuriamos bajorų žemvaldžių tapatybės konstrukcijoje svarbesnio vaidmens nevaicino. Rašomos šeimos istorijos, sudaromos giminės genealogijos saugojo kilmės atmintį, stiprino kilmės tapatybę, bet nebuvo naudojamos pasipriešinimo tapatybei kurti.

Luominio atskirumo vaizdai iškildavo apibūdinant dvarininkų santykius su valstiečiais kaip nekintančių patriarchalinių santykių pavyzdys. Paskutinis Mažųjų Mažeikių dvaro Lydos apskrityje savininkas Andrzejus Brochockis rašė: „Prieš Pirmąjį pasaulinį karą nuosavybės teisė buvo šventa, ji galiojo ilgus amžius, pavaldiniai gerbė savininką ir jiems net nekilo mintis, kad galėtų būti kitaip. Jaunystėje mes net negirdėjome apie šios tvarkos pakeitimą. Mus

³² Гродненского губернского предводителя дворянства в звании камергера Двора ЕИВ Н. Г. Неверовича записка «Положение дворянства в крае», 20 февраля 1914 г., Гродна. RVIA, f. 1283, ap. 1, 1 kanceliarija, 1905, b. 101, l. 159–172v.

³³ Jurkowski R. Ziemiaństwo polskie Kresów Północno-Wschodnich 1864–1904. Działalność społeczno-gospodarcza. Warszawa, 2001, s. 81–84.

vadino ponaičiais, žaidėme su darbininkų vaikais, per šventes visiems surengdavome eglutę.³⁴

Meczysławui Jałowieckiui buvusius LDK bajorus priminė į Ukmergės arklių mugę XX a. pradžioje susirinkę Aukštaitijos ir Žemaitijos dvarų savininkai – visi prisiekę arklių augintojai, senų ir garsių bajorų giminių palikuonys. Jis vaizdingai aprašo arklius derančius kunigaikštį Konstantiną Radvilą iš Taujėnų, Stanislovą Montvilą iš Troškūnų, Pranciškų Končą iš Lokinės, jaunąjį grafą Stanislovą Kosakovskį iš Vaitkuškio, Dominyką Daugėlą iš Siesikų, savo kolegas iš „Arkonijos“ draugijos Karolį ir Kazimierą Bistramus, Stanislovą Kozakovskį iš Kuronių, įriedėjusį į mugę savo „Fordu“, sukėlusiu sensaciją, nes tai buvo pirmas Ukmergės apskrityje automobilis, ir daugybę kitų garbingų ponų iš apskrities dvarų. Nors į praeitį nukeliavo bajorų kontušas, įdegusiais ir ūsuotais veidais išsiskirianti draugija vilkėjo tą patį kostiumą – baltus kitelius, maskuojančius kelio dulkes, vadinamus „pudermanteliais“, galvas dengė vienodos kepurės, vadinamosios „maciejówkos“ (su mažu kaušeliu ir pynele ant graižo). Atėjus pietų metui triukšminga draugija sugužėjo į viešbutį, gausiai gėrė ir apetitu nesiskundė. Šie vaizdai mačiusiajam susidėjo į „buvusios ATR Lietuvos kunigaikštystės paveikslą“³⁵. Tačiau paveikslu personažai buvo tik „lygūs lygiems“. Tarp jų nesimatė tradicinės LDK elito palydos – smulkiųjų bajorų.

³⁴ *Brochocki A.* Na przelomie dwóch epok. Zapiski obszarnika. Biblioteka Narodowa w Warszawie (BN), Akc. 10313, k. 19.

³⁵ *Jałowiecki M.* Na skraju Imperium. Wybór i układ tekstu Michał Jałowiecki. Warszawa. 2005, s. 110.

XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje ne luomo ženklai ar vaizdiniai sudarė bajorišką tapatybę. Lenkų istorikai R. Jurkowski ir M. Ustrzycki yra teisūs, pabrėždami išskirtinę žemės reikšmę bajorų vertybių rinkinyje³⁶. Ko gero, nėra bajorų žemvaldžių atsiminimų, kuriuose dvarui ir žemei jie neskirtų ypatingo dėmesio. Vaitkuškio dvaro Ukmergės apskrityje savininkas grafas Mykolas Stanislovas Kosakovskis 1905 m. įsigijo greta esančius Lyduokius, o 1906 m. baigęs Fribūro universitetą Šveicarijoje, visą energiją skyrė šiam dvarui prikelti ir paversti pavyzdiniu ūkiu. Pusvelčiui pardavęs 8 000 deš. žemės Simbirsko ir Penzos gubernijose, kūrė, kaip rašė, „oazes dykumoje“, nes manė, kad nuosava bajoro žemė neatsiejama nuo tarnavimo visuomenei. Kaip stambus žemvaldys šią pareigą vykdė tapdamas tuo metu visų žemvaldžiui atvirų draugijų (žemės ūkio, labdarybės, švietimo ir pan.) nariu³⁷.

Žemės negalėjo pirkti vietiniai žemvaldžiai, bet progai pasitaikius ją pirkto bajorai, kurie sėkmingai darė karjerą Rusijoje. M. Jałowieckio tėvas su šeima gyveno Sankt Peterburge, buvo inžinierius, dirbo Aleksandro vagonų ir garvežių gamykloje, buvo imperatoriaus Aleksandro III kelionių organizavimo inspektorius. Kai geležinkelio katastrofoje imperatoriaus šeima nenukentėjo, Aleksandras III Jałowieckiui vyresniajam dėkojo už tvirtą vagono kons-

³⁶ *Jurkowski R.* Ziemiaństwo polskie Kresów Północno-Wschodnich 1864–1904. Działalność społeczno-gospodarcza. Warszawa, 2001, s. 86; *Ustrzycki M.* Ziemiaństwo polscy na Kresach 1864–1914. Świat wartości i postaw. Kraków, 2006, s. 154–167.

³⁷ Diarjusz Michała Stanisława Kossakowskiego 21 maja 1915 – 3 luty 1916. Wstęp. Archiwum Polskiej Akademii Nauk, sygn. 4, nr. 1, k. 4–5.

trukciją, įteikė Vladimiro ordiną ir suteikė išskirtinę teisę pirkti žemę Lietuvoje. Pasinaudojus imperatoriaus malone buvo išpirtos po sukilimo konfiskuotos šeimos žemės Saldutiškyje ir supirktas dalis žemių Kuktiškių ir Labanoro parapijose. Prestižinių Sankt Peterburgo mokyklų, Rygos politechnikos ir Halės universiteto auklėtiniui Meczysławui, kaip ir jo tėvui, Saldutiškis buvo pasaulio centras, o prisirišimas prie šeimos lizdo – svarbiausias dalykas gyvenime. Jo atsiminimuose, kaip ir daugybėje kitų, kuriuos cituoja M. Ustrzyckis, „Lietuvos ir Baltarusijos bajoras žemvaldys buvo fanatiškai prisirišęs prie gimtosios žemės, o jos išlaikymas lenkų rankose buvo moralinė pareiga“, dėl jos bajorų elitas buvo pasirengęs daug paaukoti. Kai tūlas Galicijos grafas, atvykęs į Vilnių pirštis turtingiausiai Lietuvos nuotakai, paklausė, kiek Lietuvoje kainuoja žemė, jam buvo atsakyta, kad čia žemė neįkainojama, Lietuvoje ją gali parduoti tik paskutinis niekšas, nes parduotos žemės jau niekas niekada neišpirks³⁸.

Bajorų požiūrį į žemę ne iš idealizmo pozicijų vertino jaunesnė bajorų karta. Jai priklausiusi Janina Żółtowska rašė: „Pareiga pasiaukoti vardan žemės, propaguojama buitiniuose romanuose, iš tikrųjų buvo labai pelningas verslas tiems, kurių neapėmė išlaidavimo karštingė. Keisčiausia buvo tai, kad akivaizdžios naudos niekas nevadino tikroju vardu. Taip pat niekas niekada aiškiai nepasakė, kad žemė lenkų rankose buvo paskutinis laisvės gynimo bastionas, kitaip tariant, visuose lenkų dvaruose buvo materialiai nepriklausomų žmonių. Mūsų priešai

tai suprato geriau už mus.“³⁹ Nepaisant skirtingo požiūrio į žemės reikšmę, idealistai ir pozityvistai šiai temai buvo itin neabejingi, o tai rodo, kad XIX a. antros pusės bajorų tapatybėje žemės nuosavybei buvo skirta suvaidinti ypatingą, simbolinį, vaidmenį. Prisiminus XIX a. pirmos pusės situaciją, kai bajoro dvaras buvo laikomas giminės lizdu, kultūros židiniu, hipoteka ar tiesiog materialinės gerovės šaltiniu, tektų pripažinti, kad to paties dvaro ar žemės prasmės bajorų tapatybėje akivaizdžiai pasislinko.

Kitas bajorų žemvaldžių tapatybės dėmuo – lenkiškumas – XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje nekoreliavo su tautos sąvoka. Šiuo atveju, panašiai kaip imperijos biurokratų mąstysenoje, lenkiškumas buvo priešinamas rusiškumui, tik stovėta kitoje barikados pusėje.

Lenkiškumas ir jo gynimas pasireiškė įvairiomis formomis, kurios palaikė kalbą, savimonę ir bajorų kultūros tradicijas⁴⁰. Kasdienis gyvenimas rodė, kad rusifikacija savo darbą atliko ir bajorų elitui reikėjo dėti daug pastangų lenkiškumui (neatsiejamam nuo katalikybės) palaikyti. Bajorų jaunimo tautinį paklydimą savotiškai rodė jo santuokinė elgsena. Nors lenkų bajorų ir rusų santuokų pasitaikė retai, bendruomenė skelbė pavojų, o atskalūnų netoleravo. Lietuvoje garsėjusi Bialozorų giminė XIX a. septintame–aštuntame dešimtmetyje taip prarado du savo narius: ekscentrišką Mariją Bialozoraitę, Grinkiškio savininko Martyno dukterį, pabėgusią iš namų, priėmusią stačiatikybę ir ištekėjusią už policininko Konstantinovo⁴¹. Belazariškių savininko

³⁸ *Jałowiecki M.* Na skraju Imperium. Wybór i układ tekstu Michał Jałowiecki. Warszawa, 2005, s. 17, 27, 41, 90, 102.

³⁹ *Żółtowska z Puttkamerów J.* Inne czasy, inni ludzie. Londyn, 1998, s. 31.

⁴⁰ Ten pat, p. 175–204.

⁴¹ *Rys życia Marii z Białozorów* Konstanty-

Jono Białozoro sūnus Juozapas vedė smulkaus rusų valdininko dukterį ir užsitraukė giminės nemalone⁴².

Bajorų visuomenė matė, kaip keitė jaunimą rusų mokyklos. J. Żółtowska vaizdingai aprašė kintančią absolventų lenkų tapatybę, laikydama juos prarastą kartą: „Rusų kultūra padalijo jaunimą į du tipus: vieni buvo paprasti lėbautojai, kiti idealistai <...>. Pažų korpusas ir Peterburgo teisės mokykla buvo blogiausių papročių židinys. Juos baigę žmonės įgydavo gerų manierų, mokėjo maloniai ir mandagiai bendrauti, kartais net atrodė geraširdžiai, tačiau jie turėjo žvėries instinktą ir rūpinosi tik savo gerove <...>. Savo krašto reikalams jų instinktas atbuko, <...> jie vis labiau nekenė to, kas sava. Dėl visuomeninio neveiklumo, svetimos mokyklos, jokių pareigų neturėjimo vyrai prarado iniciatyvą<...>.“⁴³ O tai reiškė, kad Rusijoje pasimokę bajorų vaikai netiko „lenkų reikalui“ gaivinti. Retos išimtys, kai Rusijoje lavinti vaikai išlaikė lenkiškumą, tik pabrėžė jo reikšmę bajorų žemvaldžių tapatybei. Jotainių dvaro Panevėžio apskrityje savininkas Aleksandras Zaviša savo sūnus išauklėjo gerais katalikais ir patriotais lenkais, nors juos lavino Sankt Peterburgo kadetų korpuse ir Karo akademijoje. Kur sūnūs mokysis nusprendė tais laikais, kai Vakarų gubernijų bajorai neteko teisės laisvai pasirinkti civilinę ar karo tarnybą, bet turėjo atlikti privalomąją karo tarnybą. Pasipiktinę nauja tvarka, senasis Zaviša

now, przesłany Zofii Römerowej. Rps BN, II. 8744, t. 3, k. 222–224.

⁴² Pamiętniki Kazimiery z Białozorów Tańskiej z lat 1870–1884. Rps BN, II. 8779, t. 4, k. 26–27.

⁴³ *Żółtowska z Puttkamerów J.* Inne czasy, inni ludzie. Londyn, 1998, s. 105.

pareiškė, kad jo sūnūs nebus Maskvos universiteto studentai. Jis apginsiąs juos tokiu būdu, kad lavins karo mokykloje, kurią jie baigs karininko laipsniu, galės dirbti inžinieriais, o Karo akademijoje gaus geriausią išsilavinimą, kokį gali suteikti Rusija⁴⁴.

Lenkiškos tapatybės perdavimo kanalai, be abejo, buvo šeima ir mokykla. Pasitvirtinę bajorai žemvaldžiai kaip įmąnydami vengė krašto rusiškų mokyklų, bet ir boikoto joms neskelbė. Vilniaus gimnazijoje mokėsi Aleksandro Zavišos sūnus Kazimieras, vėliau baigęs Karo akademiją Sankt Peterburge, daug metų dirbęs Rusijoje, bet atsinaujinus Vakarų gubernijų visuomenės politinei veiklai, dvi kadencijas iš eilės Valstybės Dūmoje gynęs „Lenkų ratelio“ pozicijas⁴⁵. Tačiau paprastai jaunus bajoraičius tėvai siuntė ten, kur švietimo sistemoje buvo mažiau spaudimo – į Kuršo gubernijos mokyklas, Rygą ar Varšuvos gimnazijas ir universitetą: „<...> mano dėdės baigė Varšuvos universitetą, norėdami atsigaivinti lenkiškoje aplinkoje.“⁴⁶

Bajorų žemvaldžių tapatybė neapsiribojo aptartomis jos raiškomis. Tačiau žemės nuosavybės ir lenkiškumo sureikšminimas buvo išskirtinis šios grupės kolektyvinės tapatybės bruožas, aktyviai formuotas po 1863–1864 m. sukilimo, XX a. pradžioje perimtas lenkų tautinės tapatybės.

⁴⁴ Historia rodziny Zawiszów z Jotajń na Litwie. Wyciąg z pamiętnika Andrzeja Zawiszy. Biblioteka Polska w Paryżu, akc. 4600, k. 26.

⁴⁵ Ten pat, l. 6, 44.

⁴⁶ *Żółtowska z Puttkamerów J.* Inne czasy, inni ludzie. Londyn, 1998, s. 33; K. Tanskienė savo dienoraštyje dažnai mini, kad dauguma jos gimiinių ir kaimynų siunčia savo sūnus mokytis į Kuršo guberniją ar Lenkijos karalystę, Pamiętniki Kazimiery z Białozorów Tańskiej z lat 1870–1884. Rps BN, II. 8779.

Išvados

XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje Vakarų gubernijų bajorų žemvaldžių kolektyvinės tapatybės konstrukcijoje išryškėjo tie bruožai, kurių formavimąsi veikė septintojo dešimtmečio imperinė politika. Istoriniu paradoksu laikytina tai, kad visuomenės modernizacija, neišvengiamai turėjusi keisti šios grupės statusą, nedarė didesnės įtakos jos socialinei tapatybei. Dėl valstiečių išlaisvinimo bajorų elitas iš privilegijuotojo luomo pozicijos pasislinko į dvarininkus / žemvaldžius, kuriems galėjo priklausyti ir ne bajorai. Tačiau tai buvo bendra tendencija, palietusi visus imperijos bajorus. Vakarų gubernijų bajorai neteko imperijos bajorų luomui paliktų privilegijų (teisė į tarnybą, korporacijos teisės ir pan.), todėl jiems nebebuvo aktualus luomiškumo gynimo imperatyvas. Galbūt dėl to bajorų žemvaldžių elitui ne itin rūpėjo smulkieji bajorai, ypač

iki valstiečių smukusi šlėkta, nes bajorų elitas neįtraukė jų į savąją tapatybę. Iš bajorų elito tapatybės neišnykusi bajorystė virto kultūrine vertybe, kasdieniame gyvenime iš jos buvo maža naudos.

Vakarų gubernijų bajorų elitas, patyręs politinį spaudimą, pasirinko kitimo ir virsmo kelią, perkūrė savąją tapatybę, panaudojęs tas pačias socialines ir kultūrinės kategorijas, kurias naudojo imperijos biurokratai šiai grupei identifikuoti. Tačiau kitaip nei valdžia, kuriai žemės nuosavybė buvo politinio spaudimo įrankis, bajorų elitas ją pavertė tapatybės ištekliumi lygiagrečiai su tautiškumu – žemės nuosavybė jam tapo kultūrinė kategorija.

Šis Vakarų gubernijų bajorų žemvaldžių pasislinkusių tapatybių tyrimas leidžia daryti hipotetinę išvadą, kad XX a. pradžioje Vakarų gubernijų bajorų luomas kaip teisinė kategorija buvo išnykęs, o jo elitas persitvarkė į lenkų tautą.

SHIFTS OF IDENTITIES OF THE NOBLEMEN LANDLORD'S IN THE LATE 19TH – EARLY 20TH CENTURY

Tamara Bairašauskaitė

S u m m a r y

The article analyses the shifts of identities manifested by the noblemen's elite of the Western provinces in the late imperial Russia. Until the mid-19th century, the formal collective social identification of the nobles was more or less definite. Class dependency was defined by legal concepts (right of land and serf ownership, corporation right, mandatory registration in genealogical books, etc.). Those who belonged to the nobility were entitled privileges, whereas those who failed to hold to the upper classes found themselves in the lower strata of society.

In the second half of the 19th century, the nobility faced the challenges of the modernising society and underwent social, economic, cultural and ethnic transformations. The turning point came after the abolition

of serfdom. Land sustained its status as the key asset of society with most social groups struggling for its possession and the state leadership using it as an instrument of social and national policy. On December 10, 1865, a decree was passed, which provided against the purchase of estates by noblemen of Polish origin in nine Western governorates. Imperial bureaucrats responsible for the implementation of the decree faced the task of distinguishing the above-mentioned group from the other groups of society, i.e. identifying it. It was the social and national policy of the Empire rather than the modernization of society that forced landowners to reconsider their identity. The aim of the article is to examine what methods imperial bureaucrats employed in the identification of the elite

among the nobility of the Western provinces and what resources and criteria the elite of the nobility used in the reformation of their collective identity. The research revealed that “bureaucratic nationalism” and the nobles themselves chose the same criteria for the definition of the elite’s identity, namely relation to land and nationality. The other attributes of identification (religion, language, and lifestyle) were of instrumental character and helped distinguish nobleman landlords from the small nobility, *shlachta* (former nobles, now townsmen and peasants) and other groups of society.

In the late imperial Russia, the authorities seldom used the term “estate” for the identification of the noblemen’s elite, even when considering the possibility to reinstate the self-rule of the nobility and to allow military service in their homeland. The noblemen’s

elite was equalized with the “class of landowners”, though the latter was represented not only by the nobility. Nobles of the Western provinces viewed class dependency as a cultural value with few benefits. They excluded the small nobility and *shlachta* from their collective identity. Imperial leadership used landownership as an instrument of political constraint. The noblemen’s elite considered land as a resource for their reformed identity. Polishness played an important role in both the identification of the noblemen’s elite and the reformation of their identity. The inquiry into the shifts of identities of the nobleman landlords of the Western provinces allows the hypothesis that in the early 20th century the class of the nobility as a legal category went into decline, and its elite reorganized into the Polish nation.

Iteikta 2012 10 04
Parengta skelbti 2012 10 08